

Дора Иванова-Мирчева

ПЕЧАТНИТЕ КНИГИ ОТ XVI ВЕК И БЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВЕН ЕЗИК
ОТ ДОНАЦИОНАЛНАТА ЕПОХА

В изследванията ми върху българския книжовен език от донационалната епоха, отразени и в две статии¹, XVI век е представен само с произведенията на Софийската книжовна школа, и то съвсем неизчерпателно. Причината е, че досега нямаше изследвания за езика на този най-тъмен период от нашето петвековно робство. В периодизацията, дадена в първата от цитираните статии, периодът от падането на България под турско робство до Възраждането е качествено като "период на чужди редакции": *сръбска, руска и румънска*.

Както е известно, младограматиците и техните по-близки или по-далечни последователи обръщаха внимание преди всичко на историята на говоримия език и на неговото отражение в паметниците от различните епохи. Този подход, разбира се, даде великолепни резултати, що се отнася до историята на говоримия български език. Днес имаме завидни по дълбочина и обхватност научни трудове, между които на първо място стои трудът на Кирил Мирчев *Историческа граматика на българския език*². Недооценката на собствената история на книжовния език обаче доведе до там, че за цели периоди от нашата книжовно-езикова история от донационалната епоха не разполагаме дори с елементарни сведения. Такъв е случаят и със старопечатните книги от XVI в., които досега са бивали предмет само на описите на старопечатните книги. Да вземем напр. описа на руския учен Ив. Каратаев³, описа на Беньо Цонев на старопечатните книги, съхранявани в Софийската народна библиотека (сега Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий", НБКМ)⁴, а също и един опис на Божидар Райков⁵. От времето, когато Беньо Цонев публикува своя опис, до времето, когато излиза описът на Божидар Райков, броят на старопечатните книги в НБКМ е нараснал три пъти. Според автора в момента тази библиотека е най-богатото в Европа книгохранилище на такива книги. Смятам, че сбирката на Църковния музей в София, с която още не съм се запознала, също би могла да обогати археографските данни за най-старите славянски печатни книги. Към онова, което предлагат цитираните тук описи, засега мога да добавя само един Служебник, който преди

няколко години се намираше в Боянската църква, където го прегледах.

Твърде голямо затруднение представлява фактът, че в НБКМ няма нито една от Краковските старопечатни книги от този век. За тях излага данни само Ив. Каратаев в своя опис, а те се нареждат между най-старите по време и място на издаване.

Печатните книги, които са ми известни досега, по години се разпределят по следния начин: от 1491 г. — Цветен триод, Псалтир, Часослов и Октоих, издадени в Краков; Октоих от 1491 г. и Молитвеник (требник) от 1493 г. — от Цетина; Октоих от 1494 г. от Цетина; Часослов от 1493 г. — от Венеция; Псалтир с последования — нелокализирано издание, което според авторите на описите вероятно е излязло в Брашов около 1500 г.; Четириевангелие, отпечатано в Търговище (дн. Мунтения), от 1512 г.; Белградско четириевангелие от 1512 г.; Служебник и Псалтир, отпечатани във Венеция, от 1519 г.; октоих от 1537 г., отпечатан във Венеция; два екземпляра от Псалтир, излязъл във Венеция през 1646 г.; Светче, пак от Венеция, от 1547 г.; от 1554 г. — Венециански служебник; Псалтир от Венеция, от 1561 г.; четири молитвеника от Венеция от 1570 г.; Постен триод, отпечатан във Венеция през 1590 г.

Равносметката в момента е следната: за 100 години — от 1491 до 1591 — имам сведения за 21 печатни книги, като не се смятат повтарящите се екземпляри. По жанрове те се разпределят по следния начин: псалтири — 5 книги, венециански издания; часослови — 2 книги, едната цетинска, другата венецианска; четириевангелия — 3: едната, излязла в Търговище (Мунтения), една от Брашов и една от Белград; два служебника, публикувани във Венеция. Както се вижда, всички печатни книги от края на XV до края на XVI в. са предназначени за използване в църквите, при богослужението.

Към познатите ми по косвен път печатни книги следва да се добави и първата печатана в Румъния книга, т. нар. Макариева литургия или Литуриарият на Макарий от 1508 г., която беше издадена фототипно през 1961 г. по случай 450-годишнината от публикуването си — едно разкошно издание на Румънската академия на науките с обширен предговор и изследване от румънския учен П. Панаитеску. За това издание у нас съобщи Аритон Врачу⁶. По сведения на Врачу книги от този тип са били печатани и в Чернигов, но засега те не са ми достъпни. Тези първи печатни книги са били предназначени за задоволяване нуждите на православно богослужение на Балканския полуостров, но вероятно са представлявали и известен търговски интерес за своите издатели и разпространители.

От приписките към екземплярите, с които работих, може да се извлекат любопитни данни за тези книги, към които хората тогава са се отнасяли с голям пиетет. Подарявали са ги вярващите на църкви и манастири най-често за помен на душата на дарителя или на негови близки. Ето какво четем в приписката на л. 81 б в екземпляра от Четириевангелието, издадено в 1510 г. в Търговище (Мунтения): *сіе книга копить данчю стань ѿ грѣбжво ѿ докаты поставит цркъвь оу грѣбова (sic!) прѣстмѣ николае емѣже ѿс храм поставит. Следва поменик от имена: пѣтрѣ и сестри его анж и дѣвице его мѣрїе пѣрѣские ...и жени его*

кѣтѣжнѣ. Приписката е двуезична. Завършва с едно изречение на румънски, което е напълно обяснимо: книгата е била намерена в Букурещ и доставена в НБКМ. Този екземпляр е отразен и в описите на Б. Цонев (I 466) и на Каратаев (№ 12). В същия екземпляр на л. 135 б четем друга приписка: сѣа книга ѿ село грѣбовѣа (sic!). Който я открадне, добавя авторът на текста, да бѣдет проклат и треклат. После се съобщава: понови сѣа книга въ лѣтъ ... (1642 г.) въ дни крал ракоце геурге въ дни ариѣпспѣ (sic!) ѿѿрео понови деддрѣ дѣткъ ѿ рѣскон землѣ книга ѿкѣпил въ дни годемина (sic!) чѣде ѿ грѣбовѣа.

Приписки има и в другите екземпляри от същата книга. Така напр. в екземпляр № 7 (Цонев, 467) четем, че книгата е била подвързана ѿ село малово. Доставена е била в библиотеката от гр. Айтос. В екземпляр № 8 има късна приписка от 1822 г., от която научаваме, че екземплярът е дар: дѣда кито бакалѣ... поклони (подари) тази книга на кѣкалѣски манастирѣ. От друга приписка разбираме, че неин автор е тодорѣ ѣ кметово ѿ пазарево. На л. 110 б се е подписал Даскал панчо софалиа що се обретахѣ ѣ рилски манастирѣ. На л. 216 б четем, че някой е донесъл дарове за манастира от селата около София: да е знае що самѣ донелѣ жито ѿ чепинцирѣи (sic!) и ѿ враждевна ... паници зопѣ ... ѿ мировѣане ... иланци ... паници ... ѿ слатина ... ѿ волѣакѣ ѿ гѣрѣблане ... ѿ шнаковци и костенѣброд ... ѿ казичане ѿ бѣчино миѣхалово ѿ ццветѣтѣ (sic!) германѣ ... ѿ ѿколѣ... ѿ боана ... ѿ клисѣра.

Много от книгите съдържат такива ръкописни текстове, в които се съобщават интересни от историческа гледна точка сведения, отбелязват се събития, които са развълнували силно хората (наводнения, земетресения, епидемии и др.), има и оплаквания от напасти ѿ проклетѣ верѣ тѣрскѣ (Служебник от 1554 г., № 46, НБКМ). Тук може да се открие интересен топонимичен и антропонимичен материал. Историкът на книжовния език ще може да наблюдава движението в развоя на книжовната норма, а диалектологът ще намери интересна диалектна лексика.

По приписките можем да съдим къде в нашите земи са били използвани тези книги. По-горе цитирахме няколко приписки, от които се вижда, че напр. един екземпляр от Четириевангелие е бил в село Малово, друг в Рилския манастир, за трети приписка сочи, че осмогласникът от 1494 г. (БР № 2) през първата половина на XVII в. (1639 г.) е бил в Етрополския манастир "Варовитец". Автор на тази приписка е знаменитият български книжовник йеромонах Даниил. Отпечатаният през 1578 г. Постен триод е принадлежал на стоѣкѣ железин от гр. Шип. Друг осмогласник (Рц 537 I а), отпечатан през 1537 г., е бил доставен на НБКМ от Хр. Зарзанов от Самоков. Псалтир от 1519 г. (Рц 520 I а) е дошъл от Враца, където е бил собственост на Хр. И. Керкезинов, а Псалтир Рц 546 I в — ѿ село латово хариза попѣ ѣковѣ за своа дѣша да мѣ слѣжитѣ да иматѣ помень. От тази приписка научаваме, че поп симонѣ ѿ село пласница тога вешѣ диакѣ ѣ мене. Става дума очевидно за поп Яков, който е преживял голяма лична трагедия, като изгубил сина си, който учел заедно с дяк Симон. Когато синът починал, поп Яков харизал свещената книга на своя ученик. Светче от 1547 г. (БР № 33) е било в

сбирката на Т. Димитриев от Враца, откъдето преминало в НБКМ. Интересен живот е имал един служебник от 1554 г. (БР № 39): *сия книга глами лютъръгича била ꙗ попа никола ꙗ село чартовецъ, а той я купил ꙗ никола кроньдильчича в 1764 г., т. е. 210 години след издаването ѝ. На задната корица път е писано кога е била подвързана: повеза ... поп миѡ оу село кървѡнарѡ в 1692 година, когато вѣше морѡ мно по села и градове. Друг служебник от 1544 г. (БР № 39) сочи: *ся книга попа петкова ꙗ село сатино. Друг екземпляр (БР № 40) е бил в село дикана. Съдбата на един трети екземпляр (БР № 43) е отразена в приписка от 1639 г., 205 години след издаването на книгата. Приписката е писана от поп Мартин, *неда син ... от село Елена под стара планина въ власти тръностѣи, когато бил рѣкоположен на ереїство ꙗ кlementие тръновскога епискѡпа. Тази бележка е много важна. Тя свидетелствува, че в първата половина на XVII в., преди да се разпространят в българските земи руските черковнославянски печатни книги, са се използвали печатните книги от XVI в., на които досега никой не е обръщал внимание. А в развоја на българския книжовен език от предвъзрожденския период тези по-стари печатни книги несъмнено са играели значителна роля, която тепърва ще трябва да бъде изследвана и оценявана. Тук се налага да съобщим един интересен факт, който красноречиво говори за книжовноезиковата ситуация в нашите земи през периода XV—XVI—XVII в.: от знаменитата Острожка библия от 1580 г. един екземпляр се е намирал в Малко Търново (БР № 78). Някои от изгубените листове на тази руско-черковнославянска книга били попълнени ръкописно, на смесена сръбско-руската редакция от местен български книжовник. И това не е единичен случай. И преписите, с които се запознах, отнасяни към по-късно време (XVII—XVIII в.), предлагат текстове, в които се наблюдава среща и взаимодействие на нормите на т. нар. "сръбска" и на руската редакция, докато основата на текста е българска, с повече или по-малко типични български синтактични и лексикални особености. Разглеждането на това явление ще бъде една от бъдещите задачи в изследването на българския книжовен език.***

Приписките към печатните книги от XVI в., с които имах възможност да се запозная, чертаят един голям ареал, който сочи, че те са били в употреба по цялата българска говорна територия. Към цитираното по-горе ще добавя: Служебник от 1544 г., доставен в НБКМ от Велко П. Кралевски от с. Кралев дол, Пернишко; друг екземпляр бил в Батак, трети бил купен от поп Стефан от село *вѡканъ*, Трънско, и т. н. Очевидно е, че до масовото нахлуване на руските печатни черковнославянски книги у нас широко е била използвана една особена книжовноезикова форма. От много голямо значение е, че тази форма е била п е ч а т н о р е г и с т р и р а н а, което означава, че е била максимално стабилизирана в правописно и езиково отношение, много повече, отколкото ръкописната книга, където книжовноезиковата норма е значително по-лабилна.

В досегашните изследвания върху българския книжовен език от донационалната епоха винаги се е наблягало на отсъствието на книгопечатане по българските земи като една от причините за специфичния, сравнително по-бавен развой на

книжовноезиковата норма. Проучването на печатните книги от XVI в. ще хвърли нова светлина върху този проблем.

Книгопечатането в самите български земи започва чак през XIX в. Историците на България и на българската литература дават най-общи и бегли сведения за първите печатници, издавали славянски книги. Някои от тези печатници дори не са били на Балканския полуостров. Историците на българската литература твърдят, че изобретяването на книгопечатането е дало слабо отражение върху старата българска литература. Що се отнася до литературата, това би могло да се твърди и приеме, но за книжовния български език, за книжовната езикова норма старопечатните книги — макар и предимно канонични и печатани в Москва, Киев, Черна гора, Венеция, Хърватско и Румъния, несъмнено са изиграли важна роля.

Нека да видим къде са се печатали тези църковни книги и кои са били техните издатели. В описа на Ив. Каратаев под № 1 стои описанието на Октоих от 1491 г., който носи герба на гр. Краков и е бил отпечатан по времето на полския крал Казимир. В 1491 г. пак там е отпечатан и Часослов (Карат. № 2), а също и Цветен триод (Карат. № 5). Проучването на излезлите в Полша славянски печатни книги също е една от задачите, които стоят пред историците на българския език⁷. За съжаление в българските книгохранилища — доколкото ми е известно — такива издания не са регистрирани, а езикът и правописът им заслужават внимание.

Между 1490 и 1493 г. — според онова, което съм проучила досега — е била основана и печатала църковни славянски книги печатницата на Гюрг Църноевич, воевода на Цетина. Баща му построил сграда за печатницата, а синът доставил печатарска машина и поверил работата по издаването на митрополит Макарий. От предисловието към октоиха от 1494 г. научаваме за побудите на това начинание: **видѣвъ азъ въ хѣ бѣга вѣрнын и вѣмъ храними гнѣ гюргъ църноевичъ цркви праздны стых книгъ, грѣхъ ради нашнхъ разхущенїемъ агаранскыхъ чедъ ...**

Във Венеция в първите десетилетия на XVI в. основава печатница Божидар Вукович, чийто син Винченцо работи в нея. Едно от най-старите венециански (Божидарови) издания е Служебник от 1519 г. (Рц 554. 2 в) без начало и без край. На последния лист 229 в започва печатното послание на Божидар, но липсва краят му. В един Псалтир от 1546 г. научаваме от печатното послесловие, че тази книга е излязла **въ славнѣмъ градѣ венетїанѣ** като издание на **винченцо синъ гна божидара вѣковника подьгоричанинъ**. Смъртта на Божидар Вукович се отразила зле върху работата на венецианската печатница, която при Винченцо започнала да запада. От 1569 г. работата била поета от българина Яков Крайков, който работил заедно с Йероним Згурович, далматинец. Ето част от едно печатно послесловие към Псалтир от 1569 г.: **азъ яковъ ѿ прѣдѣлахъ македонскихъ ѿ мѣста нарицаеми Гофїа ...свърши съи мѣтвнникъ гподинъ кролимъ загоуровикъ и положи свон велегъ. На другата страна на листа е отпечатано: **гподинъ кролимъ загоуровикъ ѿ града котора видѣ стые цркви wskoуднѣ вжстѣвнїе****

книги... От това послесловие личи, че във Венеция Згурович е обновил старите кѹпари, т. е. печатницата на Вукович. Яков Крайков в друга книга съобщава, че изданията могат да се намерят в Скопие на склад у Кара Трифон.

Всеки още не е ясно имало ли е печатница в Албания. В една печатна книга се споменават имената на Стефан от Скадра (вероятно Шкодра) и на Камило Занети. Според Божидар Райков въпросът за наличие на печатница в Албания все още не може да се реши.

В Румъния, около двора на влашките князе в Търговище (Мунтеня), също се създава печатница от княз Йон Басараб, в която отива да работи йеромонах Макарий, по всяка вероятност същият, който е работил и в печатницата на цетинския княз Църноевич. Знае се за съществуването на печатница в Алба Юлия (Карлсбург), където е работил дяк Лоренцо. Споменава се за печатници в Белград, в Брашов и в Чернигов.

Изследването на текста, езика и правописа на тези книги едва сега започва. Въпреки това набраните твърде интересни данни позволяват цитираните книги да се разделят на две големи групи: ю с о в и, т. е. съдържащи носовки, и б е з ю с о в и — с познатото "ресавско" застъпване на ж с оу или ѱ и на л с е или к. По този белег и по мястото на издаването си печатните книги се групират по следния начин: ю с о в и са краковските, търговишките, изданията от Алба Юлия, брашовските и белградските, а б е з ю с о в и: цетинските и венецианските заедно с книгите от Скадра (Сквидари или Скондери):

Ю с о в и т е издания се подчиняват на правописните правила, възприети в "търновските" по тип среднобългарски паметници. Въведох този термин и в други свои работи, изхождайки от необходимостта да ги отделя от "нетърновските" среднобългарски паметници⁹. За илюстрация ще вземем част от послесловието към Литургиария на Макарий, отпечатан в Румъния от 1495 до 1508 г.¹⁰: почеше сѧ сїе стѣж кнїгы глемѣж (sic!) лѹтоур҃гїа повелѣнїемъ ѡ раѹла воеводѣ емоу же бѣди вѣчнаа памѧть. Печатането е завършило по времето на воеводата Михня Велики: и стѣрѣши сѧ сїа кнїга повелѣнїемъ въ хѧ вѣга бл҃говѣрнаго и хѡлюбиваго и вѣгѡ хранимаго и прѣсвѣтлаго гоподарѧ, ѡ мнѣ великаго воеводи (sic!) въсеж земли оугровлахїинскои и подоунавно снѣ великаго ѡ влада воеводи (sic!) въ прѣвок лѣто господѣва его ... смѣрѣнїи мнѣ и сщеникѣ макаріе ... въ лѣто 751 кр҃жгѣ слнцоу сї лонѣ ѣ. индїстїонѣ дї, мѣца неемвріа і днѣ.

Езиково-правописните особености на послесловието напълно съвпадат с езиково-правописните особености на всички румънски, полски и пр. печатни издания. Аритон Врачу¹¹ им дава много добра характеристика, като ги илюстрира с примери от целия паметник. Трябва да се подчертае, че паметните предисловия и послесловия имат същия правопис и същия език, както църковните текстове на самите книги: носовки: ж (въ срѣдѣж, въ сѣботѣж, въ ржкѣтѣ, л (памѧти, вѣнѧмнѧ, въ неделя), следи от среднобългарското смесване на носовките (жзыкѣ, оувѣришѣ, благословенѣж, бл҃гоутрѣбїи), редовно в края на думите стои ѣ (твонїмѣ, вѣкъ, образѣ). В предлозите, представките и в средата на думите се пази ѣ

(въскрѣшантѣ, кръстомъ). Пази се ѣ (идѣте, оцѣщантѣ); щ и жд са на етимологичните си места (жилица, пицж, одежде, прѣжде); ъ в архаичното си написание се редува с ы.

Правописната норма се води по нормата на Търновската школа. Към типичните среднобългарски особености се отнасят и някои морфологични и синтактични черти, които също са прокарани като норма. Изследването на ю с о в и т е печатни книги от XVI в. ще трябва да се проведе системно, на всички равнища (текстологично, правописно, морфолого-синтактично и лексикално), но и от онова, което се наблюдава досега, има основание да се заключи, че могат да се очакват много важни резултати, които ще попълнят нашите познания за непрекъснатостта в развоя на българския книжовен език. Несъмнено е, че българската наука вече разполага за изследване и с български печатни книги, и то от зората на книгопечатането в Европа.

Тук не може да се отмени една твърде важна и любопитна подробност: в цитирания опис на Ив. Каратаев авторът прави една будеща недоумение преценка. Според него, докато цетинските и венецианските книги от XV—XVI в. били прекрасно издадени, краковските и румънските били издадени "безобразно". Казаното в описанието обяснява всичко. Каратаев недоумява защо е било отпечатано напр. лежжщсеє вм. лежащсеє, идѣте вм. идите; обвинява типографията за написанието на съюза като нж, вм. ню; прави му много лошо впечатление, че вм. ѡзыкѣ вижда "странното" написание жзѣкъ; вм. даѣати — дажти, и т.н. Удивително е все пак, че в 1833 г. един учен (впрочем той по-скоро е бил колекционер) е все още толкова не наясно по тези въпроси. Може би обяснението трябва да се търси в самото название на неговия опис: *Опис славяно-русских печатных книг*. За Каратаев те са били руски и той естествено е търсел руските форми и руската фонетика. Доколкото можам да се запозная с тези книги, съм склонна да твърдя, че са били издадени безукорно.

Много повече проблеми за изследване и решаване предоставят б е з ю с о в и т е печатни книги от XVI в. Б. Цонев — какво е известно — обявява този тип правопис за *сръбска* редакция. Други учени предпочитат да говорят за *ресавска* редакция, а трети използват названието *безюсови*, защото основната им особеност е повсеместната замяна на ж с оу, ѡ, на ѡж, с ю, на ѡ с ю. Става дума за огромен брой ръкописни и печатни текстове с такъв правопис, който още не е изследван, както не е изследван и езикът им. Тук нямам възможност да се спра на тези проблеми. Ще дам най-обща характеристика на печатните издания, които излизат в Цетина и във Венеция. Както е при ю с о в и т е издания, и при б е з ю с о в и т е езиково-правописните особености на печатните предисловия и послесловия напълно съвпадат с особеностите на основния текст. Съвпадат и езиково-правописните особености на ръкописните книги от XV—XVI в. с езика и правописа на произведенията от Софийската книжовна школа от XVI в., а също и с преписите, възникнали в Етрополския манастир "Варовитец", и с паметници, съхранявани в Рилския манастир или на други места у нас.

Очевидно е, че проблемите, които поставят тези книги, са много широки. На първо място идва текстологичното изследване, за да може да се установят текстовете, които трябва да се сравняват в езиково-правописно отношение. После ще дойде и лексикалното изследване. Трябва да се очаква, че в основата на тези паметници лежат старобългарски и среднобългарски текстове от "търновски" тип. Прецизният анализ трябва внимателно и точно да отдели домашната основа от чуждото — сръбското — наслоение. Равносметката ще реши към кой език следва да се отнесе печатното езиково богатство, което тези книги съдържат. Ще приведа един откъс от венецианския печатан Службеник от 1519 г.: **подобакъ ꙗерею сице творити и съхранѣти сток тѣло хво. въ стѣ велики чѣ верь. сътворитъ два агньца. и единого тогда лѣтисган, а дроугы на стѣимъ потиромъ, напон кровѣю хвою, и да съхранитъ добрѣ съ велицѣмъ страхомъ и трепетомъ. и просфора да не боудеть неподобна. или непечена, или не солкна. и влюди попе съ страхомъ и изсоуши да не исплѣснивѣть или сътрет се. и прьвою чьстѣ да вѣложиши въ стѣ потиръ на петровъ днь и дрооу чьстѣ на оуспеніе бци. и третю чьстѣ на рождство хво.**

В цетинските и венецианските издания се предпочитат, особено в края на думите (кнезь, хотещихъ, въ съборъ, въ вѣкы вѣкымъ); ѣ се среща много порядко (мръциѣ); ѣ се пази на етимологичното си място (въ славнѣмъ градѣ венетіанѣ, прѣбывакъ, пѣснь); щ и жд също са на етимологичните си български места (оущедри, въспѣвающен, расхущеніемъ, прѣжде, рождство, въжделѣхъ, чюжа), запазват се и следи от среднобългарското смесване на носовките, макар и заменени с оу или ю. (Срв. напр. окончанието - ю вм. -жа.) Лексиката на б е з ю с о в и т е печатни книги обещава да даде на изследвача изключително интересен материал: а р х а и з м и (козлогласѣ, изврѣжетсе, повелеваеть, неснѣдати, исповѣданіе), д и а л е к т и з м и (въ опѣнцѣ), някои с ъ р б и з м и (нароуквице), обикновена битова лексика (овощіе, жито, кокоши ѣица, похъщеть). И тук крайната равносметка ще определи преобладаващата лексика, с което ще се реши и етническата принадлежност на тези паметници.

Като разделяме по езиково-правописни черти печатните книги от XVI в. на "търновски" и "нетърновски" и като установяваме, че книгите от "търновски" тип са пряко продължение на традициите на Търновската книжовна школа, не следва да стигаме до извода, че в цетинските и венецианските б е з ю с о в и т е печатни книги няма търновско влияние, още повече че в б е з ю с о в и т е издания се срещат и неканонични текстове (напр. Словото за св. Петка от Патриарх Евтимий, слова за Свети Георги, за Теодор Тирон и за Теодор Стратилат и др.). Сравнението между печатаните текстове и други техни преписи очертава много и интересни податки, но това е въпрос на друго изследване.

Като се има предвид какво значение има печатната книга за утвърждаването на книжовноезиковата норма във всеки език, категорично може да се твърди, че изучаването на печатните канонични книги от XVI в. ще донесе на историята на българския книжовен език много нови данни.

БЕЛЕЖКИ

¹ Д. Иванова-Мирчева. Проблеми на книжовния български език до Възраждането. — Български език, XXII, 1972, № 6, с. 506 — 516; Към периодизацията на историята на българския литературен език от донационалната епоха (IX—X до XVIII в.). — В: Славянска филология, т. 15, 1978, с. 287 — 300.

² К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1958.

³ Ив. Каратаев. Опис славяно-руских книг. СПб., 1833.

⁴ Б. Цонев. Опис на ръкописните и старопечатните книги на Народната библиотека в София. С., 1910.

⁵ Б. Райков. Опис на славянските старопечатни книги от XV—XVI век в народната библиотека "Кирил и Методий". — В: Известия НБКМ, т. VII (XII), с. 225 — 251.

⁶ А. Врачу. Някои бележки върху езика на първата печатана в Румъния книга (среднобългарски паметник от началото на XVI век). — Български език, XII, 1962, с. 211—214.

⁷ D. Ivanova-Mirčeva. Aperçu sur la périodisation de la langue bulgare littéraire jusqu'à l'époque de la Renaissance (Les problèmes du XVIe siècle. — In: Revue des études slaves. Paris, LX/2, 1988, p. 333—341.

⁸ Д. Иванова-Мирчева. Езикът на печатните книги от XVI век. — В: Kształotowanie się nowobułgarskiego języka literackiego (do roku 1878). Wrocław — Warszawa — Kraków, 1990, с. 73—85.

⁹ Дора Иванова-Мирчева. Развитие от синтетическо до аналитическо строю в литературния български език средних веков. — Старобългаристика (Palaeobulgarica), 1979, № 4, с. 3—12.

¹⁰ Ziturghierul lui Macarie (1508). Editura Academiei Republicii Populare Române. 1961.

¹¹ А. Врачу. Цит. съч., с. 213 — 214.

¹² Д. Иванова-Мирчева. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987, с. 33 — 35.